

Una hipòtesi verificada, 45 anys dels “fenicis a Catalunya”: Maluquer de Motes entre fenicis i grecs

“... la visió d'aquest investigador [Joan Maluquer de Motes], quant al tema de Catalunya i el món feniciopúnic, fou el veritable punt de partida d'una intensa investigació recent, perquè aquesta visió resultà d'una anàlisi que no pot qualificar-se altrament que de brillant.”

(Ramon 2003: 133)

S'ha ressaltat sovint en les múltiples publicacions que d'una forma o altra es refereixen a les aportacions científiques de Joan Maluquer de Motes i Nicolau —el Dr. Maluquer per a tots els qui en fórem alumnes a la Universitat de Barcelona—, i també en diverses de les que integren aquest dossier a ell dedicat, la seva extraordinària capacitat intuïtiva, de creació intel·lectual, que no exclouia, però, la discursiva.

La seva hipòtesi del 1968 referida a l'existència d'un comerç fenici a Catalunya des del segle VII a.n.e (Maluquer de Motes 1968) —àmpliament contrastada per la investigació posterior¹— podria ser inclosa en aquesta categoria d'intuïció intel·lectual. Curiosament, ell mateix a penes va investigar després sobre la qüestió que enuncïava en l'article;² tanmateix, aquest text i les

circumstàncies de la investigació fenícia a la façana mediterrània peninsular en els anys immediatament posteriors conduïren diversos alumnes seus, i també a d'altres que no ho foren, a transitar pel camí que ell inicià, tot obrint un camp d'estudi que ha portat a veure la protohistòria catalana i la formació de l'iberisme sota una nova llum, en el qual s'han anat succeint generacions acadèmiques i que encara avui continua fructificant.³

el seu alumne Emili Junyent sobre la qüestió fenícia (Maluquer de Motes 1983: 18, 19, 30). Els anys 1965 i 1972 Joan Maluquer excavà al poblat preibèric de la Ferradura, Ulldecona, Tarragona (la primera campanya amb M. Pietat Callarisa, que estava realitzant la seva tesi de llicenciatura sobre el poblament del Baix Ebre amb ell, i la segona amb els seus alumnes Vicenç Baldellou i Emili Junyent) on aparegueren materials fenicis, que foren identificats per Emili Junyent en la seva tesi doctoral, els paràgrafs corresponents de la qual Maluquer transcriu en la publicació de les excavacions al poblat (Maluquer de Motes 1983: 19).

3. Com tindrem ocasió de veure al llarg de les línies que segueixen, la relació de Maluquer de Motes amb la qüestió fenícia fou complexa i, sens dubte, per a ell el veritable “factor estructural” a Catalunya fou el grec, precolonial i colonial. No obstant això, no compartim l'afirmació que darrerament s'ha fet en el sentit que la intenció de Maluquer de Motes fou mostrar que no hi havia hagut mai contactes amb els fenicis (“...he

1. Per a un estat de la qüestió actual i general sobre el tema es pot consultar: Aubet 1993; Ramon 1994-1996; Asensio *et al.* 2000; Gracia 2001; Asensio 2005; Ramon 2005; Ramon *et al.* 2011; García Rubert; Gracia 2011.

2. Agraïixo les amicals converses amb Emili Junyent que m'ha tramès la seva impressió sobre els dubtes del Dr. Maluquer sobre la qüestió del comerç fenici a Catalunya. En certa manera també ho expressa així Padró (2000: 152) en referir-se a la publicació de Mas de Mussols. Així mateix, resulta quelcom evident també en la publicació del poblat de la Ferradura on, discretament, però clarament, Maluquer marca distàncies amb

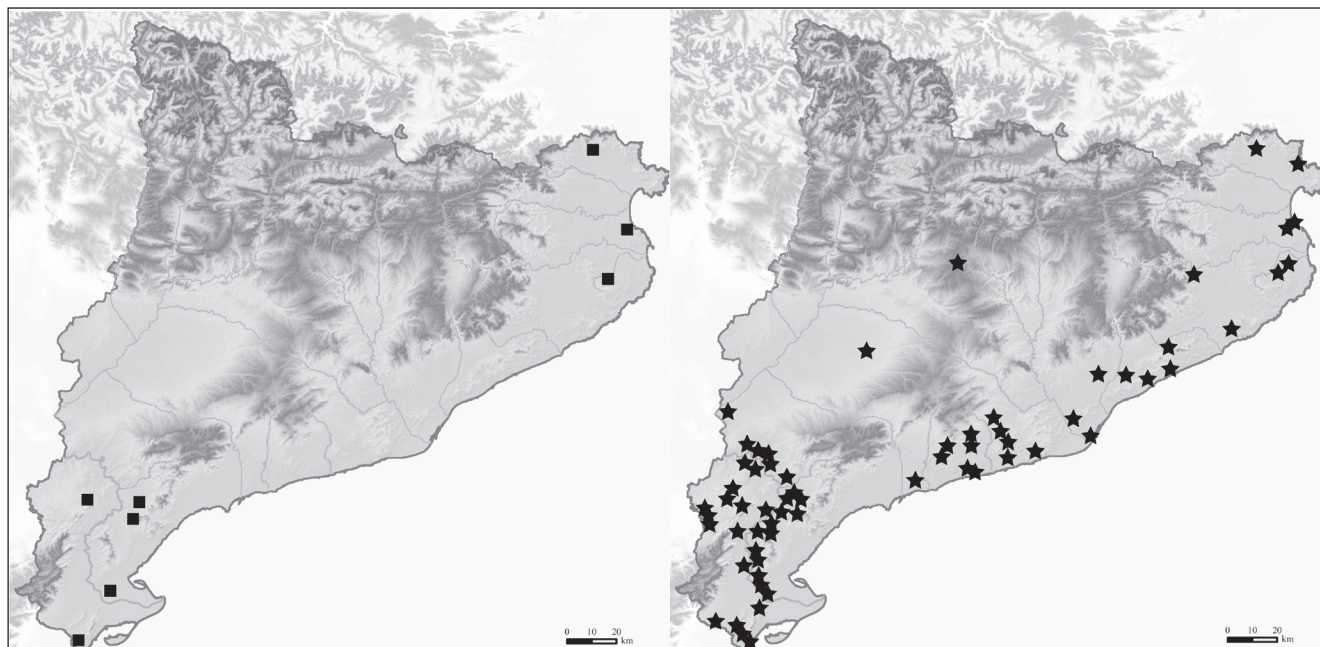

Figura 1: Mapa de les troballes d'elements materials aportats pel contacte amb el comerç fenici el 1978 i el 2011 (sobre dades de Arteaga, Padró, Sanmartí 1978 i García Rubert, Gracia 2011: fig. 1). Dóna idea del progrés dels estudis sobre els fenicis a Catalunya des del 1968, data de l'article de Maluquer de Motes sobre els fenicis a Catalunya, fins a l'actualitat.

Sobre el pòsit d'un profund coneixement i de llargues reflexions sobre el comerç colonial, però amb dades limitades,⁴ Maluquer conjumina una proposta sobre l'existència des del segle VII a.n.e d'un comerç fenici a Catalunya, vinculat a una colònia fenícia a l'illa d'Eivissa que uniria els territoris del sud i el nord-est peninsulars i actuaria com a principal centre redistribuidor dels productes de les colònies meridionals cap a Catalunya. En aquell any de 1968, els punts d'ancoratge de la seva teoria eren escassos, es limitaven a la troballa a la necròpolis de Mas de Mussols (Tortosa, Tarragona)⁵ d'un conjunt d'escarabeus i un flascó fenici per a oli perfumat, fet que el portà a reconsiderar els materials arcaics importats documentats a Catalunya, tot arribant a la conclusió que no es podien vincular al comerç foceomassaliota i que calia, en canvi, relacionar-los amb les recents troballes de Mas de Mussols i amb els agents comercials fenicis. Per altra banda, les excavacions que en els anys seixanta s'havien començat a portar a terme

correctly postulated the existence of direct Phoenician trade in the vicinity of the mouth and lower reaches of the River Ebro, based on the analysis of a small body of material from the necropoles at Mas de Mussol-la Palma (L'Aldea) and Mianes (Santa Bàrbara). In doing so, he opened up an avenue of study that nobody (least of all himself, given that the intention of his study had been rather to show that such phoenician contacts never existed) could have suspected..." (Garcia Rubert, Gracia 2011: 34).

4. Aspecte aquest darrer que ha estat ja remarcat per diversos autors, dels quals referirem especialment Padró 2000, perquè constitueix un comentari dedicat a l'article de Maluquer sobre el comerç fenici a Catalunya en el volum d'homenatge que li dedicà la Universitat de Barcelona i que es publicà a la revista *Pyrenae*.

5. Les excavacions del Dr. Maluquer a Mas de Mussols es portaren a terme els anys 1966 i 1967 i foren publicades anys després (Maluquer 1984).

a les colònies fenícies sud-peninsulars —les de Manuel Pellicer a la necròpolis “Laurita” (Almuñécar, Granada) el 1962 i, especialment, les de l'Institut Arqueològic Alemany (DAI) a Toscanos— que començaven a revelar; des del punt de vista arqueològic, la rellevància del fenomen colonial semita arcaic, tot i no tenir-hi una relació directa, influenciaren, sens dubte, el pensament de Maluquer pel que fa al tema que ens ocupa.⁶

L'article a què ens referim, presentat al V Simposi Internacional de Prehistòria Peninsular: “Tartessos y sus problemas” i titulat “Los fenicios en Cataluña” té unes escasses nou pàgines (on s'hi inclouen sis figures), que resultaren, però, extremament suggerents. El discurs que desgrana l'autor, i que Padró (2000: 151) qualifica encertadament d'aventura intel·lectual, s'inicia ja en el segon paràgraf de l'article enunciant una primera etapa comercial a Catalunya “de múltiples contactos no sólo con los navegantes y exploradores griegos, sino también etruscos y fenicios” (Maluquer 1968: 241-242), de comerç obert, empòric. En una primera etapa Empúries seria, així, no una fundació colonial clàssica sinó una factoria, un port obert, la situació del qual vindria determinada pel caràcter d'escala marítima de la badia de Roses, una idea aquesta darrera ja defensada per Pericot (1965).⁷ Sintetitzo les trajectòries i el registre material moble de Massàlia i Empúries per acabar concluint que

6. Com, d'altra banda, ell mateix indica en nota infrapaginada en parlar de la vinculació de les fíbules de doble ressort amb el comerç fenici, com posaven de manifest les excavacions en curs del DAI a Trayamar (Maluquer 1968: 148, n. 21).

7. Posteriorment J. Ruiz de Arbulo repregué i desenvolupà aquesta idea en la seva tesi de llicenciatura (*Emporion puerto de escala, puerto de comercio: aproximación al estudio de un enclave colonial*, Universitat de Barcelona 1983), un resum de la qual el constitueix la seva publicació Ruiz de Arbulo 1984.

“... si analizamos el área geográfica de origen de los productos descubiertos en Emporion vemos que tienen claramente una dispersión meridional y más que a Massalia apuntan directamente a Carthago como intermediario y aquí es donde entra directamente el problema fenicio o púnico si se quiere” (*Ibid.*: 246). Enllaça aquesta conclusió amb la idea que la fundació colonial d'Eivissa no és cartaginesa, sinó fenícia i que estava orientada al comerç amb la façana mediterrània peninsular i nord-pirinenca, tot concloent que Eivissa es “el punto de apoyo más firme para el comercio fenicio en las costas del Levante” (*Ibid.*: 247) i que “la acción púnica tardía se ejerce sobre un mundo ibérico que desde hacía dos siglos pertenecía a la esfera comercial púnico-fenicia más que massaliota” (*Ibid.*: 248).

Voldríem remarcar la perspicàcia del plantejament de l'autor en qüestionar la interpretació usual en aquells moments d'una fundació d'Ebussus com a resultat de l'acció de Cartago, una visió aquesta darrera defensada per Bosch Gimpera i, més tard, per García Bellido, entre altres (Barceló 1985: 272), i molt consolidada en els moments en què escriu Maluquer de Motes. Ell, no obstant això, basant-se exclusivament en l'anàlisi dels possibles plantejaments i objectius de Cartago en la data de fundació coneguda per les fonts escrites i en l'observació d'un manifest anacronisme dels plantejaments geoestratègics cartaginesos atribuïts a la suposada fundació cartaginesa de la colònia, proposa prescindir de Cartago i considerar Ebussus simplement com una fundació fenícia (Maluquer 1968: 246-247). Tampoc en aquest aspecte Maluquer de Motes va aprofundir ulteriorment en aquesta encertada idea, i no solament això, sinó que sostingué, ja molt posteriorment, un punt de vista oposat i concordant amb les velles teories de la primera meitat del segle xx.⁸ Potser això expliqui que aquesta proposta fos oblidada en treballs posteriors relatius a l'illa d'Eivissa (Tarradell, Font de Tarradell 1975) i, inclús, en d'altres d'importants dels anys vuitanta dedicats específicament a aquesta qüestió (Ramon 1981; Barceló 1985).

Les seves troballes a la necròpolis de Mas de Mussols, a què ja hem fet menció, li donen peu a defensar com a conclusió final l'existència d'un comerç fenici a les boques de l'Ebre des del segle vii ane que té un caràcter regular —pel fet que ha observat ja a la necròpolis de Mas de Mussols l'existència d'imitacions locals dels objectes comercials arribats a través del comerç fenici i també per la presència de fíbules de doble ressort— en la distribució del qual hi té un paper rellevant la colònia fenícia d'Eivissa. Com a coda, expressa la seva creença que és encara prematur saber si aquest comerç fenici a Catalunya comptà amb un establiment permanent, ja fos factoria o colònia.

8. “«Ebussus» es sin embargo un problema delicado y de no fácil solución. Su situación en la ruta de las islas, utilizada inicialmente por los fenicios, y la alta fecha de su fundación, que reflejan las fuentes antiguas (654), son datos que apoyan la idea de un planteamiento estratégico válido, no para el mundo fenicio de Occidente, sino para el estrictamente púnico...” (Maluquer 1986: 207).

Finalment, voldríem fer referència a una afirmació continguda en l'article mencionat: “existen incluso posibilidades de que sus primeros habitantes [es refereix als primers habitants d'Empúries] llegaran allí desde las costas meridionales y no como extensión de la acción griega desde Massalia” (Maluquer 1968: 244). Com hem comentat en un altre indret (Ramon *et al.* 2011: 57), aquesta frase ha resultat també profètica. Efectivament, si bé ara com ara no s'ha documentat un assentament fenici al que després serà l'Emporion grega o en el seu hinterland, les troballes dels darrers anys a Sant Martí d'Empúries, la Palaia Polis emporitana, i a la necròpolis de Vilanera (l'Escala) posen clarament de manifest uns intensos contactes comercials de la població local empordanesa pregrega amb els fenicis (Castanyer *et al.* 1999; Agustí *et al.* 2004; Aquilué *et al.* 2008; 2012). Tanmateix, avui pensem que va resultar profètic malgrat ell mateix: si reflexionem sobre aquesta afirmació de Maluquer de Motes i la posem en relació amb la seva coneguda i persistent defensa d'un comerç grec prefoceu o, en qualsevol cas, premassaliota, amb el seu qüestionament que el primer assentament grec emporità fos una fundació massaliota, així com els seus dubtes —manifestats de forma evident, tot i que indirecta, en els anys posteriors a la publicació de l'article que aquí comentem— en relació amb la qüestió fenícia a Catalunya ens plantejem que en escriure la frase esmentada més amunt i en els anys que vindran Maluquer de Motes pensava més aviat en un intermediari grec premassaliota per als productes fenicis documentats a Catalunya.

Maluquer, com a professor, tenia la qualitat de produir un gran impacte en el seu alumnat, fonamentalment perquè no proporcionava solament “continguts” sinó que, sobretot, intentava que relacionéssim fets i els interpretéssim, però també perquè encomanava entusiasme pel coneixement. Per altra banda, estava sempre al dia de qualsevol novetat important que es produís en el camp de l'arqueologia europea i, per descomptat, peninsular.⁹ En aquest sentit, voldria fer notar que, com ja hem apuntat més amunt, era perfecte coneixedor dels avenços que en el terreny de l'arqueologia fenícia s'estaven produint a partir dels anys seixanta al sud peninsular, coneixement que revertia en les seves classes amb l'entusiasme que li era propi. I aquestes classes estigueren en la base de la posterior dedicació als estudis fenicis i tartèssics de M. Eugènia Aubet,¹⁰ amb una dilatada tasca en el terreny de l'arqueologia de camp, a la península¹¹ i al Líban,¹² i amb una consistent producció bibliogràfica

9. En els anys en què vaig estudiar a la Universitat de Barcelona la seva novetat preferida era el monument de Pozo Moro, i encara recordo ara les explicacions entusiàstiques que ens feia d'aquesta troballa, aleshores encara inèdita, i com dissecionava els diferents extrems i mirava de fer-nos participants de la seva anàlisi interpretativa.

10. Agraïm a M. Eugènia Aubet que ens hagi confirmat l'arrel de la seva dedicació professional en el magisteri del professor Maluquer.

11. Tanmateix, en els primers anys del seu desenvolupament professional Aubet no fou procliu a la consideració d'un comerç fenici rellevant al nord-est.

12. La seva primera intervenció en un jaciment fenici fou una campanya de sondejos a Las Chorreras (Mezquitilla, Mà-

que l'han convertit en una especialista de prestigi internacional en aquesta matèria.

A partir de finals dels anys seixanta i de la mà de diversos investigadors, però sobretot d'Oswaldo Arteaga, començaren a produir-se novetats a l'arqueologia del País Valencià que se sumaren a l'estat de coses que hem descrit per a configurar un moment d'explosió del "factor fenici" i que es comencen a publicar en la dècada següent. Efectivament, precedides el 1969 d'alguns sondejors, el 1971 Oswaldo Arteaga i Maria R. Serna iniciaren les excavacions a Los Saladares (Oriola, Alacant), un jaciment que proporcionà una important estratigrafia que posà de manifest la precedència dels materials fenicis sobre els ibèrics i que, a més, va ser objecte immediat de publicació, primer a través de notícies preliminars i, més tard, mitjançant una monografia (Arteaga, Serna 1973; 1974; 1975a; 1975b). A partir del 1967 es portaren a terme excavacions arqueològiques, sota la direcció de Domingo Fletcher i Norberto Mesado, al jaciment de Vinarragell (Borriana, Castelló) (Mesado 1974). En la quarta campanya d'excavació en el jaciment, la del 1972, s'incorporà Oswaldo Arteaga, tot evidenciant-se aleshores el paral·lelisme general amb la seqüència cronocultural que ja s'havia observat a Saladares (Mesado, Arteaga 1979).

L'article de Maluquer de Motes, el seu magisteri i les novetats als litorals alacantí i castellonenc provocaren que diversos arqueòlegs catalans de la següent generació comencessin a investigar des de la perspectiva d'aquest nou camí que s'obria a la protohistòria catalana. Sola la direcció del mateix Maluquer de Motes, Emili Junyent realitzà la seva tesi doctoral titulada "La filiación cultural del horizonte ibérico antiguo en las tierras catalanas", que fou llegida el 1976 i que, malauradament, restà inèdita. En ella es plantejava l'inici de l'iberisme a Catalunya des de la perspectiva dels seus elements formatius, entre els quals es tenia en compte per primer cop des d'una perspectiva globalitzadora l'element semita i, per altra banda, revisava la cronologia de l'inici de l'iberisme, en aquell moment afectat per una "onada de cronologies baixes". El mateix Emili Junyent, juntament amb Carme Olària i Francesc Gusi, entre altres, portaren a terme a partir del 1975 una excavació arqueològica a l'Abric de les Cinc (Almenara, Castelló) que refermava els passos donats fins aleshores (Junyent 1976; Junyent *et al.* 1982-1983) en base a Saladares.

Poc després, Josep Padró i Enric Sanmartí, juntament amb Oswaldo Arteaga presentaren al 2n Col·loqui de Puigcerdà un estat de la qüestió (Arteaga *et al.* 1978) que resultà de referència durant molt de temps i que examinava les aleshores tènues evidències del comerç fenici no solament a l'Ebre sinó també a la resta de Catalunya, el Baix Aragó i el Lluenguadoc.¹³ L'any següent, el 1977, l'Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació de Barcelona organitzà el "Simposi Internacional Els Orígens del món ibèric" (Ripoll, Llongueras, Sanmartí 1978). Les ponències i comunicacions del simposi referides a l'àmbit català i al País Valencià posen de manifest la incidència de l'estat de coses referit a l'arqueologia fenícia en els respectius discursos interpretatius del moment formatiu de la cultura ibèrica a Catalunya, als quals ara s'incorporava ja, en menor o major mesura, l'element fenici (especialment, Sanmartí, Padró 1978; Gusi, Sanmartí 1978; Martín, Sanmartí 1978; Martín 1978).¹⁴

Després d'aquesta arrencada, els estudis fenicis a Catalunya constituïran una línia de recerca que, amb major o menor intensitat, serà cultivada fins a l'actualitat. Després d'uns primers anys en què el degoteig de dades i noves aportacions era lent, a partir dels anys vuitanta, amb els treballs de camp a Eivissa, però sobretot dels noranta, amb importants descobertes a la vall de l'Ebre (entre les quals especialment destacable la d'Aldovesta), va agafant volada i, ja més recentment, la constatació de l'abast territorial de la penetració comercial fenícia i les troballes emporitanes a què ja ens hem referit, han acabat consolidant aquests estudis com un camp d'investigació referencial en la protohistòria catalana (figura 1). Ni és la nostra intenció ni és aquest el lloc per a fer un balanç dels enormes avenços que s'han fet en aquest camp (vegeu nota 1); tanmateix, remarcarem, per cloure aquestes breus línies, que el fenomen comercial fenici al nord-est peninsular, que en els anys seixanta i setanta amb prou feines s'entreveia, avui es revela com un element estructural sense el qual no és possible comprendre els processos socials que afecten les comunitats de la primera edat del ferro a Catalunya.

Núria Rafel Fontanals

Universitat de Lleida
nrafel@historia.udl.cat

laga) promoguda per la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas (Aubert 1974: 79), aleshores ocupada per Maluquer de Motes; el treball de camp que porta a terme en els darrers anys s'ha centrat en la necròpolis arcaica de la ciutat fenícia de Tir (Líban).

13. Els 1986 els mateixos autors publicaren una actualització d'aquest article tenint en compte les troballes posteriors (Arteaga, Padró, Sanmartí 1986).

14. Per raons que ignorem, Maluquer de Motes, qui tan profundament s'havia implicat en una nova formulació interpretativa de l'etapa formativa de la cultura ibèrica i la influència del qual s'observa en tots els ponents i comunicants catalans, no presentà cap ponència a la reunió científica esmentada, tot i que en la seva publicació figura en la llista d'assistents.

Bibliografia

- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. (2008). Noves evidències del comerç fenici amb les comunitats indígenes de l'entorn d'Empúries. A: *Contactes, Indígenes i fenicis a la Mediterrània occidental entre els segles VIII i VI a.n.e. Simposi d'Arqueologia d'Alcanar, 24-26 de novembre de 2006*. Alcanar: 171-190.
- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. (2012). El paisatge funerari en el territori d'Empúries, entre el Bronze Final i la primera edat del Ferro. A: *Actes del Col·loqui Les necròpolis d'incineració entre l'Ebre i el Tíber (s. IX-VI a.C.). Metodologia, pràctiques funeràries i societat (Barcelona 2008)*. Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya, 14. Barcelona: 75-90.
- ARTEAGA, O., SERNA, M. R. (1973). Los Saladares. Un yacimiento protohistórico en la región del Bajo Segura. A: *XII Congreso Nacional de Arqueología, Jaén 1971*. Zaragoza: 437-450.
- ARTEAGA, O., SERNA, M. R. (1974). Die Ausgrabungen von Los Saladares (prov. Alicante). *Madrid Mitteilungen*, 15: 49-56.
- ARTEAGA, O., SERNA, M. R. (1975a). Influxos fenicios en la región del Bajo Segura. A: *XIII Congreso Nacional de Arqueología, Huelva 1973*. Zaragoza: 737-750.
- ARTEAGA, O., SERNA, M. R. (1975b). Los Saladares 71. *Noticiario Arqueológico Hispánico, Arqueología*, 3: 7-140.
- ARTEAGA, O., PADRÓ, J., SANMARTÍ, E. (1978). El factor fenici a les costes catalanes i del Golf de Lleó. *Els pobles pre-romans del Pirineu. 2on. Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, 1976*. Puigcerdà: 129-135.
- ARTEAGA, O., PADRÓ, J., SANMARTÍ, E. (1986). La expansión fenicia por las costas de Cataluña y del Languedoc. A: OLMO LETE, G., AUBET SEMMLER, A. (eds.). *Los fenicios en la Península Ibérica. Aula Orientalis IV*. Ed. AUSA. Sabadell: 303-314.
- ASENSIO, D. (2005). La incidencia fenicia entre las comunidades indígenas de la costa catalana. El Período Orientalizante. *Actas del III Simposio Internacional de Arqueología de Mérida: Protohistoria del Mediterráneo Occidental. Anejos de AEspA, XXXV, I*: 551-564.
- ASENSIO, D., BELARTE, M. C., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (2000). L'expansion phénicienne sur la côte orientale de la péninsule ibérique. A: *Actes du Colloque International de Carcassonne: Mailhac et la Premier Age du Fer en Europe Occidentale, Hommages a Odette et Jean Taffanel*. Monographies d'Archéologie Méditerranéenne 7. Lattes: 249-260.
- AUBET, M. E. (1974). Excavaciones en Las Chorreras (Mezquitilla, Málaga). *Pyrenae*, 10: 79-108.
- AUBET, M. E. (1993). El comerç fenici i les comunitats del Ferro a Catalunya. *Laietania*, 8: 23-40.
- BARCELÓ, P. A. (1985). Ebusus: ¿colonia fenicia o cartaginesa?. *Gerión*, 3: 272-282.
- CASTANYER, P., ESTEBA, Q., PONS, E., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. (1999). L'assentament indígena de la primera edat del ferro. A: AQUILUÉ, X. (dir.). *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries*. Monografies Emporitanes 9. Girona: 103-215.
- GARCIA RUBERT, D., GRACIA, F. (2011). Phoenician Trade in the North-East of the Iberian Peninsula: a Historiographical Problem. *Oxford Journal Of Archaeology*, 30(1): 33-56.
- GRACIA, F. (2001). El comercio arcaico en el nordeste de la Península Ibérica. Estado de la cuestión y perspectivas. A: *Ceràmiques jònies d'època arcaica: centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental*. Monografies Emporitanes 11. Barcelona: 257-276.
- GUSI, F., SANMARTÍ, E. (1978). Asentamientos indígenas preibéricos con materiales fenicio-púnicos en el área costera del Baix Maestrat (provincia de Castellón de la Plana). A: RIPOLL, E., LLONGUERES, M., SANMARTÍ, E. (eds.). (1978). *Simposi Internacional Els Orígens del món ibèric, Barcelona-Empúries 1977*. Ampurias, 38-40 (1976-1978): 361-380.
- JUNYENT, E. (1976). Observaciones a unas cerámicas pintadas de Almenara (Castellón de la Plana). *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 3: 195-204.
- JUNYENT, E., OLÀRIA, C., GUSI, F., ROMÁN, I., AGUILÓ, P., SESER, R. (1982-1983). El Abric de Les Cinc (Almenara, Castellón). 2ª campanya de excavacions 1977. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 9: 55-122.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1968). Los fenicios en Cataluña. *V Symposium de Prehistoria Peninsular. Tartessos y sus problemas, Jerez de la Frontera 1968* (Barcelona 1969): 241-250.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1983). *El poblado paleoibérico de La Ferradura, Ulldecona (Tarragona)*. Programa de Investigaciones Protohistóricas VII. Consejo Superior de Investigaciones Científicas-Universidad de Barcelona. Barcelona.

- MALUQUER DE MOTES, J. (1984). *La necrópolis paleoibérica de "Mas de Mussols", Tortosa (Tarragona)*. Programa de Investigaciones Protohistóricas VIII. Consejo Superior de Investigaciones Científicas-Universidad de Barcelona. Barcelona.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1986). La dualidad comercial fenicia y griega en Occidente. A: OLMO LETE, G., AUBET SEMMLER, A. (eds.). *Los fenicios en la Península Ibérica. Aula Orientalis IV*. Ed. Ausa. Sabadell: II, 203-210.
- MARTÍN, M. A. (1978). Los orígenes de la iberización en la zona costera del nordeste de Cataluña. A: RIPOLL, E., LLONGUERES, M., SANMARTÍ, E. (eds.) (1978). *Simposi Internacional Els Orígens del món ibèric, Barcelona-Empúries 1977*. Ampurias, 38-40 (1976-1978): 187-196.
- MARTÍN, M. A., SANMARTÍ, E. (1978). Aportación de las excavaciones de la "Illa d'en Reixach" al conocimiento del fenómeno de la iberización en el norte de Cataluña. A: RIPOLL, E., LLONGUERES, M., SANMARTÍ, E. (eds.) (1978). *Simposi Internacional Els Orígens del món ibèric, Barcelona-Empúries 1977*. Ampurias, 38-40 (1976-1978): 431-448.
- MESADO, N. (1974). *Vinarragell (Borriana, Castellón)*. Trabajos Varios del SIP. 46. València.
- MESADO, N., ARTEAGA, O. (1979). *Vinarragell (Borriana, Castellón)*. II. Trabajos Varios del SIP. 61. València.
- PADRÓ, J. (2000). Sobre la publicació "Los fenicios en Cataluña". *Homenatge al Prof. Dr. Joan Maluquer de Motes*. Pyrenae, 22-23: 151-153.
- PERICOT, L. (1965). El destino de la antigua Rosas. *Revista de Gerona*, 11: 7-12.
- RAMON, J. (1981). Sobre els orígens de la colònia fenícia d'Eivissa. *Eivissa*, 12: 24-31 [502-509].
- RAMON, J. (1994-1996). Las relaciones de Eivissa en época fenicia com las comunidades del bronce final y hierro antiguo de Catalunya. *Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 a.n.e. a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la depressió de l'Ebre*. Gala, 3-5. Sant Feliu de Codines: 399-422.
- RAMON, J. (2003). Els grans factors de trasbalsament. *Cota Zero*, 18: 131-146.
- RAMON, J. (dir.) (2005). Dossier: Fenicis i Púnics als Països Catalans. *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans*, 12: 17-173.
- RAMON, J., RAFEL, N., MONTERO, I., SANTOS, M., RENZI, M., HUNT, M. A., ARMADA, X. L. (2011). Comercio protohistórico: el registro del Nordeste peninsular y la circulación de mineral de plomo en Ibiza y el Bajo Priorato (Tarragona). *Saguntum*, 43: 55-81.
- RIPOLL, E., LLONGUERES, M., SANMARTÍ, E. (eds.) (1978). *Simposi Internacional Els Orígens del món ibèric, Barcelona-Empúries 1977*. Ampurias, 38-40 (1976-1978).
- RUIZ DE ARBULO, J. (1984). Emporion y Rhode: dos asentamientos portuarios en el Golfo de Roses. *Arqueología Espacial*, 4: 115-140.
- SANMARTÍ, E., PADRÓ, J. (1978). Ensayo de aproximación al fenómeno de la iberización en las comarcas meridionales de Catalunya. A: J. RIPOLL, E., LLONGUERES, M., SANMARTÍ, E. (eds.) (1978). *Simposi Internacional Els Orígens del món ibèric, Barcelona-Empúries 1977*. Ampurias, 38-40 (1976-1978): 157-176.
- TARRADELL, M., FONT DE TARRADELL, M. (1975). *Eivissa cartaginesa*. Curial Ed. Barcelona.